

"וְהָיָה פְּרִיּוֹ לְמֵאֲכָל, וְעָלָהּ לְתִרּוּפָּה" – העץ מזוהה כפטל קדוש

מאת

ד"ר משה בלס

על אודות המחבר

ד"ר משה בלס (Ph.D) הוא בעל תואר שלישי בהנדסה גנטית של מחלות צמחים מטעם אוניברסיטת בר אילן. פוסט דוקטוראט הוא עשה במכון ויצמן, ובמהלכו חקר את המחלה האוטואימונית 'מיאסטיניה גרביס' הגורמת לחולשת שרירים בבני אדם. לאחר הפוסט דוקטוראט הוא הצטרף למחלקה לכימיה ביולוגית של מכון ויצמן כמדען, ועבד במעבדתו של פרופ' אפרים קציר ז"ל (נשיאה הרביעי של מדינת ישראל). במסגרת זו, הוא פיתח, יחד עם פרופ' קציר, תרופת קוקטייל ייחודית (שאינה נוגדנים) שמנטרלת את ארסיותו של נחש מסויים הגדל בדרום-מזרח אסיה. אמצאת הקוקטייל מוסחרת ע"י המכון והועברה לחברת התרופות ההודית 'ביולוגיקאל אי'. לכשסיים (ב- 2005) את עבודתו במכון, בדרגת עמית בכיר (Senior staff scientist), החל ד"ר בלס לפתח בעצמו מתקן ביתי חדשני, קומפקטי ויעיל, אשר באמצעותו ניתן להפיק מצמחי מרפא, שמנים ארומטיים ומים הידרוסולים כתית (מי הזיקוק) באיכות גבוהה. אמצאתו זו זכתה ב- 10.5.08 לפטנט (מס' 179842) moshebal@014.net.il 0544530831, 089223789.

בפרק מז פסוק יב בספר יחזקאל, הנביא מתאר עץ שבעלהו ישנן תכונות מרפא, אך הוא אינו מציין את שם העץ (או העצים) שהוא רואה: **"וְעַל-הַנֶּחֱל יַעֲלֶה עַל-שָׁפְתוֹ מִזָּה וּמִזָּה כָּל-עֵץ-מֵאֲכָל לֹא-יָבֹל עָלָהּ וְלֹא-יָתֵם פְּרִיּוֹ, לְחֻדְשָׁיו יִבְכֹּר--כִּי מִיָּמִיו, מִן-הַמִּקְדָּשׁ הָמָּה יוֹצְאִים; וְהִיוּ (וְהָיָה) פְּרִיּוֹ לְמֵאֲכָל, וְעָלָהּ לְתִרּוּפָּה"**. עוד לפני שאכנס לתוך תוכו של פסוק זה, אקדים ואומר כי האהבה שלי לצמחים והתעניינותי בשנה האחרונה במי-מרפא המופקים בדרך הזיקוק מצמחי מרפא, הם הם שהביאו אותי לחפש בתנ"ך צמחים שיש להם קשר הדוק עם המים. כשהגעתי לספר יחזקאל, צד את עיניי הפסוק הנ"ל מפני שהנביא כורך בו לאחד את המים הקדושים שמשקים עץ מסוים יחד עם יכולת המרפא שבעלהו. המפרשים את ספר יחזקאל, לא עמדו על זהותו של העץ הזה, אך למרות זאת, רש"י מצא לנכון להתייחס למילה 'לתרופה' שנאמרת בו ומביא בפנינו את דעת חז"ל באשר ליכולות המרפא של העץ הזה, אף כי נותרה פתוחה השאלה, מיהו הצמח המתואר בפסוק זה? אולם לאחר בחינה מדוקדקת של הפרטים המוזכרים בפסוק שלעיל, עלה בידי לזהות להלן את הצמח האנונימי הזה, שממלא היטב אחר הפרטים אודותיו שעולים מתיאורו של הנביא.

אומר תחילה כי כבר הועלתה סברה, שלא ניתן לה ביסוס (1), כי עץ האתרוג (שמוצאו מדרום-מזרח אסיה) הוא העץ הפוטנציאלי שמתאר הנביא ומציין כי עלהו משמש לתרופה,

וזאת על אף שעץ זה איננו גדל כלל על גדות נחלים בארץ ישראל.

יש לציין, כי עץ האתרוג אינו נמנה עם צמחית ארץ ישראל, והוא הובא ארצה מפרס בשיבת ציון של גולי בבל. הואיל והנביא יחזקאל חי בארץ ישראל לפני חורבן בית ראשון, ולאחריו יצא לגלות בבל, ובמשך הזמן גם נקבר שם, הרי שיתכן, כי משום כך הוא לא הכיר את העץ אשר הובא ארצה אחרי תקופתו, ולכן הוא לא ציין את שמו. אם אכן מדובר בעץ האתרוג, אזי תמוה שהנביא אינו מציין את שמו של העץ שזיהה את פריזו ואמר עליו כי הוא טוב למאכל. יתר על כן, בוודאי שאין זה סביר שהנביא לא הכיר את האתרוג, פריזו של עץ ההדר המקראי, המשמש אחד מארבעת המינים. לאור האמור לעיל, קשה לקבל את הסברה המזהה את העץ האנונימי עם האתרוג, מה גם שהיא כלל אינה מנומקת.

בניגוד לעץ האנונימי שתואר בפרק מז, באחד הפרקים הקודמים, הנביא יחזקאל מצא לנכון לנקוב בשם המפורש של שני עצים הגדלים בבית גידול שבו מצויים מים רבים. האחד, עץ הצפצפה: "וַיִּקַּח מִזֶּרַע הָאָרֶץ, וַיִּתְּנֵהוּ בְּשֵׂדֶה-זָּרַע; קָח עַל-מִים רַבִּים, צִפְצָפָה שְׁמוֹ" (פרק יז, ה'), והשני, הגפן: "אֶל-שֵׂדֶה טוֹב אֶל-מִים רַבִּים, הִיא שְׁתוּלָה--לְעִשּׂוֹת עֹנָף וְלִשְׂאת פְּרִי, לְהִיּוֹת לְגִפֵּן אֲדָרֶת" (פרק יז, ח). בהשוואה לצפצפה ולגפן שהשימוש בהם היה מוכר וידוע, הרי שמתקבל על הדעת שהנביא לא נקב בשמו של העץ המתואר בפרק מז משום שהשימוש בו לא היה נפוץ, ולכן לא ידע לזהותו. אף כי הגפן עושה פירות מרשימים וראויים למאכל, קשה לומר שזהו העץ שהנביא התכוון אליו בפסוק הנדון, כי אז, ללא ספק, היה מציין את שמו כשם שעשה זאת בפרק יז. מלבד הגפן, ידועים שני עצים נוספים העושים פרי למאכל והגדלים על גדות נחלי איתן של ארץ ישראל, והם התאנה ותות עץ. אם נלך רק לפי קריטריון ההתאמה לבית הגידול, אזי העצים האלה יכולים להיות מועמדים להיות מזוהים עם העץ האנונימי שמתאר הנביא. ואולם, משום ששלושת העצים הללו עומדים בשלכת, הם אינם עונים על הקריטריון הנוסף שמציין הנביא: "לא יבול עלהו". וסביר להניח, כי נבילת עלים במקרה ספציפי זה, נתפסת במשמעות של השרת עלים, דהיינו שלכת, וזאת משום שמדובר בבית גידול עתיר במים שבגדות נחלי איתן.

המאמר הנוכחי עוסק בזיהויו של עץ מרפא פוטנציאלי אשר מייצג את העצים המיוחדים שהיו גדלים על גדות הנחל שמימיו באים מן המקדש. מתוך אוסף הפרטים ותכונות העץ אשר מציין אותם הנביא בפרק מז יב, המאמר מעלה השערה, כי העץ שנאמר עליו "והיה פריזו למאכל ועלהו לתרופה" - הוא פטל קדוש.

מבחינה בוטנית, פטל קדוש (*Rubus sanguineus*) הוא שיח ירוק עד ממשפחת הוורדיים (Rosaceae) ששולט ברצועת הצומח השנייה בגדות נחלים, ומגיע לגובה של כ- 2 מטר. ענפיו גבעוליו זקופים או מקושתים, והם מכוסים בשיכים קצרים ומאונקלים, המגנים על הצמח ומסייעים לענפיו להיאחז בענפים ובעצמים שכנים. עליו מנוצים לרוב, והם מורכבים משלושה עלעלים משוננים כמסור. הפרחים ערוכים בתפרחות מסועפות וצבעם ורדרד, וכל פרח מעמיד פרי מקובץ כעין ענבה שמקובצת מבתי-גלעין קטנים. לסוג פטל 250 מינים, ורובם גדלים באזורים ממוזגים צפוניים. תורבתו מהם מינים למאכל ולתעשיית מיץ וריבה כמו פטל אדום (Red raspberry) ופטל שחור (Blackberry) שקרוי בעברית **אוסנה**. הפטל הקדוש שייד לקבוצת הפטל השחור משום שפירותיו משחירים לעת הבשלתם המלאה, ובשונה מהפטל האדום שפירותיו הבשלים נותרים אדומים.

הפטל הקדוש גדל בארץ ומתפשט כסבך צפוף מאוד על גדות נחלי איתן ובקרקעות כבדות שבהם מצויים מי-תהום גבוהים. בכמה פסוקים קודם לכן, הנביא מתייחס לצמחים הרבים שהוא רואה כאל עץ: **"בְּשׁוּבִנִי--וְהָיָה אֶל-שֹׁפֶת הַנָּחַל, עֵץ רַב מְאֹד: מִזֶּה, וּמִזֶּה"** (יחזקאל מז, ז), וההגדרות ההלכתיות והמדעיות לעץ כבר נדונו בהרחבה ע"י פרופ' מרדכי כסלו במאמרו: **"הגדרות הירק והאילן במדע ובהלכה"** (2). אציין בקצרה כי ההתייחסות ההלכתית לפטל אינה מבוררת דיה, וישנן מחלוקות בפוסקים אם הוא נחשב לאילן או ירק. דינו של הפטל לעניין ערלה מוצג בהרחבה במאמרו של הרב יהודה הלוי עמיחי: **"פטל עץ או ירק"** (3). הרב עמיחי מציין, כי יש המחמירים בפטל מספק שמא הוא ערלה, לכן אין לאכול פטל אלא ממשע שהוא יותר משלוש שנים. מאידך לגבי הברכה, ההלכה קובעת כי יש לברך עליו 'בורא פרי האדמה', כיון שזו ברכה כוללת יותר מאשר העץ. במאמר תגובה באותו עלון, הרב יואל פרידמן נותן משקל רב לכך שגזעו של הפטל מסוגל להתקיים גם לאחר גיזומו, ומצדיק את מסקנתו של הרב עמיחי שהפטל הוא ספק אילן (4). עץ נוסף, הקשור במידת מה לענייננו, ושמו אינו מזוהה במקרא, הוא הסנה הבוער אשר מתוכו דיבר אלוקים אל משה. חוקרים רבים מזהים את הפטל הקדוש עם הסנה המקראי, ועל כן מין הצמח נקרא 'קדוש'. מדרשי חז"ל מסבירים את משמעות ענפיו הקוצניים של הסנה, לפי שהוא מזוהה עם הפטל הקדוש, השייך למשפת הוורדניים: **"מה הסנה הזה עושה קוצין ועושה ורדין, כך ישראל יש בהם צדיקים ורשעים"**. ציטוט נוסף: **"מה דרכו של הסנה, אדם מכניס לתוכו ואינו ניזוק לו, שקוציו כולן כפופין למטה אבל כשמבקש להוציא, הקוצין תופסין לו**

2- מרדכי כסלו, **"הגדרות הירק והאילן במדע ובהלכה"** עמ' 384-399.

3- הרב יהודה הלוי עמיחי **"פטל עץ או ירק"**, דעת, תשנ"ט, עלון 27.

4- הרב יואל פרידמן, **"פטל עץ או ירק (תגובה)"**, דעת, תשנ"ט, עלון 27.

ואינו יכול להוציאה, כך המצרים בתחילה קיבלו את ישראל בסבר פנים יפות וכשביקשו לצאת לא נתנום" (שמות רבה ב). ראוי לציין, כי המנזר סנטה קטרינה בסיני שנבנה למרגלות ג'בל מוסא (הר משה) נקרא 'מנזר הסנה הבוער', ובגינתו אף מגדלים ומטפחים את הפטל הקדוש בתור הסנה.

עץ הדעת שהיה בגן עדן הוא דוגמא מצוינת נוספת למקרה שבו לא ניתן לנו זיהוי של עץ, כבמקרה שבפרק מז, יב ביחזקאל. פרופ' זהר עמר סבור (5), כי חז"ל עסקו בהבאת זיהויים שונים לעץ הדעת, ומטרתם, לא באה לברר במדויק את מין הצמח, ואף קיימת דעה המבקשת למנוע את העיסוק בזיהוי עץ הדעת: **"חס ושלום, לא גילה הקב"ה אותו אילן לאדם ולא עתיד לגלותו"** (בראשית רבה א). והסיבה היא: כדי שלא יהיו הבריות מבזים את אותו העץ, שבעטיו לכאורה, בא החטא הקדמון לעולם. גישה זו, לפי פרופ' עמר, מסתמכת על העובדה הפשוטה שהמקרא סתם ולא פירש את טיבו של העץ, כי אין זה רלוונטי כלל לדעת מהו עץ הדעת. ואולם, טיבו של העץ אשר הנביא יחזקאל אמר עליו "ועלה לתרופה", כלל אינו נראה כלא-רלוונטי, כבמקרה של עץ הדעת. ולפיכך, מאמר זה עורך רשימת קריטריונים הבאים מתיאורו הפרטני של הנביא, שככל הנראה, לא ניתנו אלא כדי להובילנו אל זיהוי של אותו העץ.

ואלה הפרטים אותם מציין הנביא יחזקאל בפסוק הנדון, ואשר לפיהם עולה הסברה, כי הפטל הקדוש מזוהה עם העץ האנונימי המתואר:

1. **"וְעַל-הַנַּחַל יַעֲלֶה עַל-שְׁפָתוֹ מִזָּה וּמִזָּה"** - הפטל הקדוש גדל במיוחד על גדות נחלים ומתפשט בהן כסבך.
2. **"כָּל-עֵץ-מַאֲכָל"** - הפטל הקדוש הוא צמח רב שנתי שגבעוליו מעוצים, ומשכך נחשב כעץ בעיני חלק גדול מחז"ל, לרבות הרמב"ם (הסבור כי גם הוורד הוא עץ).
3. **"לֹא-יָבוֹל עָלָהּ"** - הפטל הקדוש הוא שיח ירוק-עד, וכאשר מדובר בבית גידול של גדות נחלי איתן, הרי שהתיאור 'לא יבול עלה' נתפש במשמעות של אי-עמידה בשלכת.
4. **"וְלֹא-יָתֵם פְּרִיזוֹ, לְחֶדְשֵׁי יָבֶכֶר"** - אין פירותיו של הפטל הקדוש מבשילים בבת אחת: פריחתו מדורגת ומתחילה באביב (באפריל), ולכן גם פירותיו מבשילים באופן מדורג במשך שתי עונות, הקיץ והסתיו.
5. **"וְהָיָה פְּרִיזוֹ לְמַאֲכָל"** - פרי הפטל הקדוש הוא פרי עסיסי וטוב למאכל. ביחס למילה "והיו", חז"ל מצאו לנכון לתקנה ל-"והיה" כדי שתתאים, מבחינה תחבירית, לצורת

5- זהר עמר, "החיטה כעץ הדעת - הגיונו של זיהוי" (תשנ"ז) סיני, קכ'.

היחיד של המילה "פריו". ואולם, אפשר שהנביא נקט בלשון רבים, "והיו", מתוך התבוננות בוטנית, כדי לתת ביטוי למבנה הספציפי של יחידת הפרי של הפטל הקדוש. ונראה, כי הניסוח המקורי ("והיו") תואם את הגדרת הבוטניקה המודרנית, אשר לפיה, פרי הפטל הקדוש הוא פרי מקובץ העשוי מיחידה אחת, הבנויה מאוסף כדורים זעירים, שנוצרה מפרת אחד מרובה בעליים ובעלי שחלה מפורדת-עלים (ובשונה מפרי קיבוצי שיחידתו נוצרת ממקבץ של פרחים כגון, פרי התאנה ותות-עץ).

6. "ועלהו לתרופה" - כידוע היטב ברפואה העממית, עלי הפטל הקדוש מרפאים חוליים וניתנים כמרתח לשתייה לשם טיפול בשלשול, אולקוס, דלקות חניכיים, או כמרתח לטבילה באמבט לטיפול בטחורים, מחלות עור, כוויות, דלקות באברי המין, ולקידום לידה קלה-כנובע מהחומרים המכוכצים והממריצים שבו (6).

מתקבל על הדעת, כי ההתאמה בין ששת הקריטריונים הנ"ל ובין תכונותיו של הפטל הקדוש, יש בה לתמוך במועמדותו של צמח זה - יותר מכל צמח אחר ידוע הגדל על גדות נחלי איתן בארץ ישראל - להיות עץ פוטנציאלי המזוהה עם העץ שמתאר הנביא יחזקאל בנבואתו על ארץ ישראל, ממקום מושבו בבבל: "הָיָה הָיָה דָּבָר-יְהוָה אֶל-יְחִזְקָאל בֶּן-בוּזִי הַכֹּהֵן, בְּאֶרֶץ כַּשְׂדִּים--עַל-נְהֵר-כְּבָר" (יחזקאל: א, ג). הסנה הוא צמח בעל עבר מפואר כנובע מן העובדה שאלוקים בחר דווקא בו כדי ליצור מגע ראשוני עם משה רבנו. ויתכן, כי הפטל הקדוש מובא שוב בספר יחזקאל בגלל הקדושה המיוחדת שכבר זכה לה עוד לפני מעמד הר סיני. מכל מקום, אין לעת עתה טעם מבורר ביחס לשאלה: מדוע לא נקט הנביא יחזקאל בשמו של העץ המתואר. הואיל והנביא לא ציין את שמו של העץ, הרי שלא נתאפשר לחז"ל לדעת כי אין טעות ב'בלשון הרבים' שנקט בה הנביא באומרו - "והיו פריו", שעה שראה מקרוב את פריו המקובץ של הפטל הקדוש, והתייחס בלשון רבים ("והיו") כדי לתאר את אוסף הכדורים הזעירים היוצרים יחידת פרי אחת ("פריו"). מקרה קיצוני אחר שבו צמח עשבוני מזוהה כעץ, הובא ע"י רבי יהודה אשר זיהה את עץ הדעת עם החיטה, וזאת על

אף שגדילתה אינה דומה למבנהו של עץ כלל ועיקר. פרופ' כסלו מסביר במאמרו: "עץ הדעת חיטה היה" (7) את הגיונו של רבי יהודה, כאשר ההנחה היא, כי המונח "עץ" אצל חז"ל הוא לא האילן, אלא החומר הקשה שממנו עשוי האילן. פרופ' זהר עמר מנמק את הגיונו של הזיהוי (5) ואומר: קיים קשר בין צמד המילים "חטא-חיטה" ובין "אדם-אדמה", כלומר שקיימת זיקה בין חטאו של האדם ובין העונש שבא לידי ביטוי בעבודה הקשה בייצור

6- נסים קריספיל, "צמחי מרפא - מדריך שדה לצמחי המרפא של ארץ ישראל".

הלחם, החל מגידול החיטה על האדמה ועד לאכילת הלחם: **"בִּזְעַת אַפֶּיךָ, תֹּאכַל לֶחֶם"** (בראשית ג, יט). הדעה המזהה את החיטה עם עץ הדעת, מייצגת, כפי נראה, את התפיסה שקיים הבדל בין החיטה שהייתה בגן עדן לפני החטא ובין החיטה לאחר החטא, כפי שאנו מכירים אותה בימינו. בתלמוד נמשלה החיטה לתמר, עץ גבוה- תמיר. במעבר החוצה מגן עדן, התחוללו שינויים מהותיים רבים - לדוגמה, עץ החיטה הנמיד קומתו והפך במימדיו למעין עשב. בין יתר השינויים שהתחוללו מאכילה פרי עץ הדעת, הרמב"ם מציין את השינוי החשוב שחל בשכלו של האדם הראשון בעוזבו את גן העדן: הוא עבר מ-'חשיבה מוחלטת' ל-'חשיבה יחסית' והיא אשר גרמה לו להרגיש ערום וחיפש להסתיר ערוותו, ככתוב: **"וַתִּפְקְחֶנָּה, עֵינֵי שְׁנֵיהֶם, וַיֵּדְעוּ, כִּי עֲרֻמָּם הֵם; וַיִּתְּפוּ עָלָה תְּאֵנָה, וַיַּעֲשׂוּ לָהֶם חִגְרֹת"** (בראשית ג, ז). כשם שהחיטה עברה שינויים בקומתה במעבר החוצה מגן עדן, כך שיתכן כי בימי הגאולה העתידים לבוא, הפטל הקדוש יעבור שינויים בכיוון ההפוך: כלומר, יגדיל קומתו ויהפוך לאילן בעל גזע מפותח הדומה במימדיו לעץ הדולב המזרחי אשר גדל כיום על גדות נחלים, ולפעמים אף ממש בסמוך לפטל קדוש.

מן הפסוק הנדון במאמר זה עולה, כי קיים קשר כלשהו בין תכונות המרפא של העץ הפוטנציאלי המתואר לבין מים קדושים הבאים אליו מן המקדש, ואפשר שקשר זה מרמז, כי למים קדושים יש תכונות מיוחדות אשר בכוחם להעצים את האפקטים הרפואיים של צמחי מרפא. סביר להניח, כי מקור המים הבאים מן המקדש אל אותו הנחל שמציין הנביא, מצוי מתחת להר הבית. ואולם, אין בידינו מידע כיום על מיקומו המדויק של מקור זה, אשר מימיו מגיעים אל אמת המים של הגיחון (המכונה גם השילוח), והשמות הללו נגזרים מאופי זרימת המים בהם: הגיחון 'מגיח מימיו', והשילוח 'משלח מימיו', ומעידים שנביעת המים איננה רציפה, ויוצאת במקצבים קבועים. הזיקה בין סגולות המרפא של צמחים ובין המים המיוחדים (מים קדושים) שמשקים אותם, ניתנת לבירור מבחינה מדעית. בירור שכזה עשוי להרחיב את ההבנה הבסיסית שכבר קיימת באשר להשפעתם החיובית של מים מיוחדים (המאורגנים בצורה מבנית מסוימת) על פעילותם הביולוגית של תאים ורקמות שונות. לשם דוגמא, אציין את המים החדשים המכונים NPD water (doping water Nanoparticle) אשר לתוכם הוכנסו כמויות זעירות (ננו חלקיקים) של מינרלים קריסטליים, ובכך השתנתה תכונתם הפיסיקאלית. למים אלה השפעות כימיות וביולוגיות שונות, ונמצא, בין היתר, כי בכוחם לייצב מערכות ביולוגיות. ניסויים מדעיים שנערכו בנוכחותם, הראו השפעות חיוביות, לדוגמה על תאים יוצרי נוגדנים בתרבית רקמה

(היברידומה') שכללה, בין היתר, עליה ניכרת בהתרבות התאים ובהפרשת נוגדנים מהן, לעומת תרבית שטופלה במים רגילים (8).

ביחס ליכולת המרפא שהנביא יחזקאל מייחס לעלהו של העץ האנונימי שהוא מתאר בחזיונו הנבואי, רש"י מבאר את המילה "לתרופה", ומסביר: "פירשו רבותינו ז"ל להתיר פה אילמים ופה עקרות, ומשמעו לשם רפואה". לאור הזיהוי המוצע במאמר זה, אפשר שתצמח תועלת רפואית ממחקר ספציפי שיתמקד בתכונות המרפא הטבועים בעלהו של הפטל הקדוש, וזאת, תוך התייחסות לפירוש הנ"ל של חז"ל. מחקר שכזה עשוי להרחיב את מה שכבר ידוע לגבי טיבם המרפא של עלי הפטל הקדוש, כמתואר ברפואה העממית ובמקורות נוספים אחרים.